

ZNAKOVI I RIJEČI

SIGNA ET LITTERAE IV

Mythos – cultus – imagines deorum

Recenzenti

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
prof. dr. sc. Boris Olujić

Voditelj projekta

prof. dr. sc. Petar Selem

Urednice

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Likovno oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui

Tiskanje ove knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 848859

ISBN 978-953-175-477-4

ZNAKOVI I RIJEČI
SIGNA ET LITTERAE
vol. IV.

Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«

DE RITV AD RELIGIONEM
OD OBREDA DO VJERE

 FF press

Zagreb, 2013.

IVAN KNEZOVIĆ

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
I. Lučića 3, 10000 Zagreb
UDK: 904 (497.5 Ščitarjevo) "652"
903.26 (398 Andautonija)
Pregledni znanstveni rad

TOPOGRAFIJA DVAJU ANTIČKIH KULTOVA U ANDAUTONIJI

Dva spomenika iz Andautonije, današnjeg Ščitarjeva kod Zagreba, svjedoče o kultovima toga rimskog grada i daju neke smjernice o topografiji Andautonije. Jedan je žrtvenik posvećen riječnom božanstvu Savu, a drugi stela s prikazom božice Nemeze. Savov žrtvenik pronađen je 1870. god. u riječnom rukavcu nedaleko od Ščitarjeva. Mjestom pronalaska i natpisom upućuje gdje je na južnoj periferiji grada vjerojatno bilo riječno pristanište. Spomenici Sava pronađeni duž savskoga toka povezuju se s obilježjima plovidbe rijekom te ukazuju na profesiju posvetitelja kojima je u poslovnim pothvatima trebala zaštita riječnoga boga. Drugo je stela s reljefnim prikazom Nemeze i posvetom božici. Nemezini atributi naglašavaju njezin karakter zaštitnice gladijatorskih igara. Iako je stela pronađena dislocirana i sekundarno upotrijebljena u Petrovini Turopoljskoj (oko 15 km JZ od Ščitarjeva), upućuje da su se u Andautoniji organizirale gladijatorske borbe i da je za to mogao postojati posebno uređen prostor. Isti spomenik upućuje i na širu važnost Nemezina kulta i na druge aspekte njezina štovanja u Andautoniji. Natpisi oba kamena spomenika donose podatke o osobama i društvenim skupinama koje su u Andautoniji bile vezane uz Savov i Nemezina kult.

Ključne riječi: Andautonija, Rimsko Carstvo, Sav, Nemeza, arheologija, rimska luka, amfiteatar, zagrebačko područje

Keywords: Andautonia, Roman Empire, Savus, Nemesis, archaeology, Roman port, amphitheatre, Zagreb region

Na području današnjeg sela Ščitarjeva na desnoj obali Save, oko 10 km od južnog ruba grada Zagreba, ležao je rimski grad Andautonija (Sl. 1). Razvio se na važnoj prometnici Siscija – Petovij, dijelu jednoga od iznimno važnih prometnih pravaca u Rimskom Carstvu koji je počinjao na moru kod Salone te je preko Siscije i Petovija dolazio do samoga ruba Carstva, do Karnunta (*Carnuntum*) na dunavskom limesu, 30 km istočnije od današnjeg Beča. Osim vojnog značenja ova prometnica bila je vrlo važna za trgovinu s narodima s druge strane rimskog limesa (Kuzmová 2002: 153-158; Giovannini 2002: 159-164). Nešto južnije od Andautonije križala se s cestom za Neviodun i Emonu u današnjoj Sloveniji. Plovna rijeka Sava omogućavala je još bolju prometnu povezanost sa susjednim provincijama Carstva, što je povećavalo značenje naselja uz rijeku.

Rimsko naselje je osnovano u prvoj polovici 1. st. p. Kr., vjerojatno nešto poslije završetka batonskog rata (6.-9. g.). Krajem 1. stoljeća, za dinastije Flavijevaca, dobilo je status municipija. Njegovo se područje prostiralo između Samoborskog gorja na zapadu, Med-

Sl. 1. Zagrebačka okolica s označenim rimskim cestama (podloga: Turistička karta Zagrebačke županije, <http://www.tzzz.hr/?show=672>, 25. 3. 2010)

Fig. 1 Roman roads marked on the map of the surroundings of Zagreb (base: Touristic map of Zagreb County, <http://www.tzzz.hr/?show=672>, 25. 3. 2010)

vednice na sjeveru, Vukomeričkih gorica na jugu i sicijskog teritorija prema jugoistoku i istoku. Život Andautonije je prekinut barbarskim provalama krajem 4. stoljeća kada su stradali i drugi susjedni gradovi. Arheološkim istraživanjima utvrđene su tri građevinske faze u životu grada (Vikić-Belančić 1981: 134; Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 114-125).

Prirodni okoliš Andautonije diktirao je uvjete razvoja grada (Sl. 2. i 3). Prostor na kojemu je nastao grad je izdignut, oko 3 m viši od okolnog plavnog zemljišta uz rijeku Savu i zaštićen od poplava nepredvidljive rijeke (Nemeth-Ehrlich, Vojvoda 1994: 40). Šireći se stalno tijekom četiri stoljeća postojanja grad je pratio prirodno uzvišenje te je zbog toga

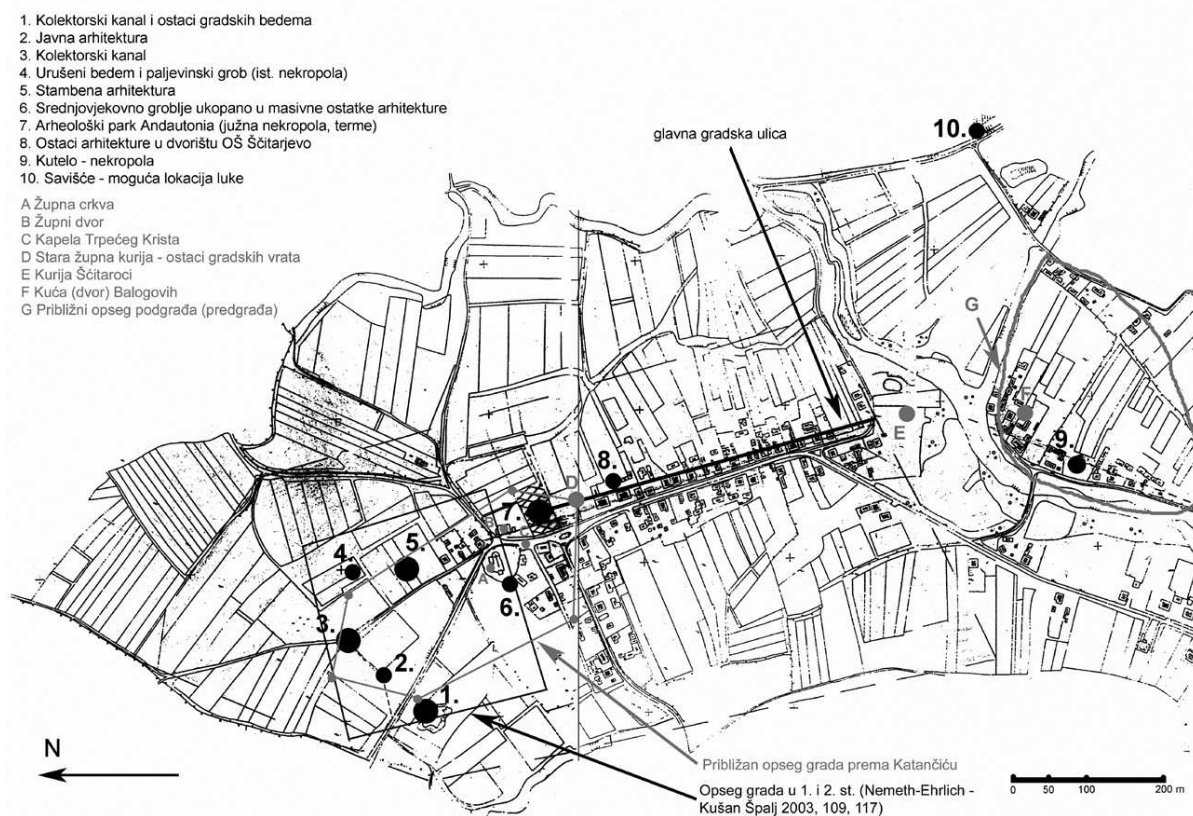
Sl. 2. Ščitarjevo iz zraka (Fototeka Muzeja Turopolja)
Fig. 2. Air photo of Ščitarjevo (Photo archive of Turopolje Museum)

Sl. 3. Ščitarjevo iz zraka (Kušan-Špalj, Nemeth-Ehrlich 2003: 114)
Fig. 3 Air photo of Ščitarjevo (Kušan-Špalj, Nemeth-Ehrlich 2003: 114)

poprimio izduženi oblik, dimenzija od oko 1000 m u pravcu S-J te oko 300-400 m u pravcu I-Z (Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 114).

Prema nekim mišljenjima Sava je ipak plavila povišeni teren na kojem se nalazila Andautonija znatno mijenjajući krajolik gradskog areala. Debeli slojevi šljunka između

Sl. 4. Topografija Andautonije (podloga: katastarski plan Ščitarjeva)
 Fig. 4 The topography of Andautonia (base: cadastral plan of Ščitarjevo)

građevnih horizonata se tumače kao tragovi poplave (Vikić-Belančić 1981: 135-143). U novijoj literaturi je navedena i mogućnost da se Andautonija u rimsko vrijeme nalazila na lijevoj obali Save, tj. da je rijeka (ili barem jedan njezin rukavac) tekla južno od naselja (Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 114). Ove pretpostavke još traže potvrdu u daljnjim arheološkim i geološkim istraživanjima, no sigurno je da je promjenjivost savskoga toka znatno utjecala na život grada.

Arheološka istraživanja u Andautoniji započela su 1882. i 1883. god. pod vodstvom I. pl. Bojničića iz tadašnjeg Narodnog muzeja u Zagrebu. Sustavno istraživanje započelo je sondiranjem na području Ščitarjeva 1969. god. pod vodstvom Klasičnog odsjeka Arheološkog muzeja u Zagrebu (Sl. 4)¹. Od 1969. do 1980. god. na četrdesetak lokacija otvorene su probne sonde manjih površina (oko 25 m²) kojima su otkriveni ostaci ulica, sistema za odvodnju na sjevernom rubu grada te ostaci luksuznih javnih i privatnih objekata na položaju Gradišće (sjeverni dio grada). Utvrđen je i kontinuitet građenja od 1. do 4. st. (Vikić-Belančić 1981: 134-143; Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 115). Gradske su nekropole otkrivene na dvije lokacije, na sjeverozapadnom rubu grada i na prostoru mogućih gradskih termi u župnom dvorištu (Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 109).

U župnom dvorištu od 1981. god. traju radovi na istraživanju te konzervaciji i prezentaciji arhitektonskog sklopa, mogućih gradskih termi s okolnim objektima i sačuvanim dijelom glavne gradske ulice. Uz Arheološki muzej na ovom projektu sudjeluje i Muzej

¹ Arheološka istraživanja su vodili Marcel Gorenc, Branka Vikić-Belančić i Valerija Damevski (AMZ). Od 1988. g. istraživanja vode Dorica Nemeth-Ehrlich i Dora Kušan-Špalj (AMZ) te Pavo Vojvoda i Tatjana Pintarić (Muzej Turopolja).

Turopolja iz Velike Gorice. Ovaj opsežan posao priveden je kraju kad je 1994. god. otvoren Arheološki park Andautonija. Istraživanja u župnom dvorištu su nastavljena i kasnijih godina te su novi nalazi uključeni u već postojeći park (Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 115-117). Pod vodstvom stručne ekipe iz Muzeja Turopolja² provedena su istraživanja na položaju zaselka Kutelo 1982. i 1983. god. Tada su otkriveni dijelovi južne gradske nekropole (Vojvoda 1997). Od 1994. do 1999. god. oko župne crkve Sv. Martina istraženi su ostaci monumentalnih javnih zgrada na kojima je ukopano groblje koje traje od 11. do 18. st. (Pintarić 1998: 3-5; Pintarić 2000: 64-67). Smatra se da je negdje u okolici današnje župne crkve vjerojatno bio andautonijski gradski forum. Na temelju povoljnih rezultata geofizičkih istraživanja 1999. i 2000. god. započela su arheološka iskopavanja na području Gradišća, sjeverno od župne crkve, koja traju i danas (Pintarić 2003: 107-113, Pintarić, Knezović 2005: 6-7). Zaštitna istraživanja pri proširenju osnovne škole (2003. i 2007. god.) dala su nove podatke o južnim dijelovima grada.³

Brojni predmeti i neki značajni spomenici iz rimskog razdoblja otkriveni su na području Andautonije davno prije negoli su započela sustavna istraživanja, a otkrivaju se i danas pri poljoprivrednim ili građevinskim radovima. Dva kamena spomenika pomogla su da se odredi smještaj, ime i status Andautonije. Kad se 1758. god. gradila crkva u Stenjevcu, nađen je počasni natpis s baze spomenika cara Trajana Decija (*CIL* III 4010; Hoffiler, Saria 1938: 214, br. 477). Sličan natpis, također dio baze za spomenik, pronađen je deset godina kasnije pri gradnji crkve u Ščitarjevu. Posvećen je carici Hereniji Etruscili, supruzi Trajana Decija (*CIL* III 4011; Hoffiler, Saria 1938: 214, br. 478). Oba su spomenika izložena u lapidariju Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zbog nalaza Decijevog natpisa u Stenjevcu, B. A. Krčelić i A. Blašković smatrali su da se ondje nalazi i Andautonija (Krčelić 1770: 5; Blašković 1794: V. Rasprava, 1. pogl., br. 1, 1-2).

Na položaju Andautonije mogao se osigurati riječni prijelaz zbog prirodnoga uzvišenja na koje se smjestio i sam grad i koje ga je štitilo od poplava. Na suprotnoj je obali rijeke također povišen teren na prostoru današnje Ivanje Reke i Jelkovca. Zbog tih pogodnosti cesta je prolazila područjem zaštićenim od visokih savskih voda tijekom hladnih i kišnih godišnjih doba, kada se rijeka razlijevala po okolnom nižem terenu tvoreći široku i teško prolaznu zonu plavnih polja. Tada su jedino takva prirodna uzvišenja bila suha i prohodna te se po njima moglo prići dubokom riječnom koritu gdje se mogao sagraditi most. Nizvodno nije bilo povoljnoga prelaska Save sve do Siska zbog niskih obala i činjenice da je samo korito rijeke više od okolnog područja, Lonjskog polja na lijevoj obali i Turopolja (porječja rijeke Odre) na desnoj. Zbog tog hidrološkog fenomena, nastalog usporavanjem riječnog toka i gomilanjem riječnih naplavina u koritu, Sava ne prima niti jedan pritok od zagrebačkog područja⁴ sve do Siska i ušća Kupe. Svu vodu s lijeve i desne obale rijeke skupljaju Odra i Lonja. Odra se ulijeva u Kupu neposredno prije Siska, a Lonja dvadesetak kilometara nizvodnije od Siska. Tijekom zime i proljeća razlivena savske vode su na prostoru između Odre i Lonje stvarale poplavnu zonu široku desetak kilometara koja se nije mogla forsirati (Durman 1992: 118-120). Ovakva je hidrološka situacija potrajala sve do modernih melioracija savskog toka u drugoj polovici 20. st.

² Pavo Vojvoda i Tatjana Pintarić.

³ Terenska dokumentacija zaštitnih arheoloških istraživanja u dvorištu osnovne škole 2003. god., autor: Tatjana Pintarić, Muzej Turopolja, Velika Gorica.

⁴ Zadnji lijevi pritok Save je Vugrov potok kod Resnika, a zadnji desni je manji pritok kod Lučkog.

Još jedan geografsko-hidrološki podatak govori o specifičnosti šireg andautonijskog (današnjeg zagrebačkog) područja. Sava na ovom dijelu toka prelazi iz tipično planinske rijeke s brzim tokom i velikim padom u ravničarsku rijeku. Nizvodno od Krškog izlazi iz uske doline, usječene u vapnenačko dolomitnoj zoni i počinje teći otvorenom ravnicom. Ima veliki pad (oko 3,6 m/km – visinskih metara po dužnom kilometru riječnog toka) sve do Rugvice, mjesta na lijevoj obali Save, nekoliko kilometara nizvodno od Ščitarjeva. Pad rijeke iznosi oko 0,04 m/km (Šterc 1979: 47-49; ZL II 2006: 291-292). Do Rugvice je tako rijeka nagomilala uglavnom postpleistocene debele naslage šljunka s krupnijim pijescima, a dalje nakuplja uglavnom sitne pijeske s glinastim proslojcima (Riđanović 1993: 173). Upravo se zbog toga, osim ušća Sutle, i Rugvica ponekad uzima kao točka odakle Sava postaje ravničarska rijeka (ZL II 2006: 291-292). Već niz desetljeća u Rugvici je zbog ovih obilježja za potrebe grada Zagreba, planirana izgradnja suvremene riječne luke do koje bi plovili brodovi standardne veličine za rijeku Savu (Ilić 1993: 203-211; ZL II 2006: 291-292).

Andautonija je bila značajna zato što je na njezinu području rimska cesta Siscija – Petovij prelazila rijeku Savu. Upravo raskršće važnog cestovnog s riječnim prometnim pravcem omogućilo je pretovar tereta s riječnih plovila na kola ili tovarne životinje i obratno. Tako su razni tereti mogli biti prevoženi cestom prema Ptuju ili dalje prema Karnuntu i Vindoboni i rimskom dunavskom limesu. Suprotnim je smjerom sa sjevera mogla pristizati roba iz sjevernih i zapadnih provincija Carstva, ali i izvan granica države, poput jantara iz pribaltičkih krajeva.

Osim antičkih literarnih izvora (Strabon), važne podatke o plovidbi Savom daju i arheološki nalazi. U Sisku, ishodišnoj točki plovidbe Savom i Kupom, otkriveni su 1985. god. na lokalitetu “Kovnica” ostaci drvenog riječnog broda (Šarić 1986a: 28-29). U Kupi kod Kobilića Pokupskog, nedaleko od Karlovca, pronađen je brod natovaren ulomcima brončanih skulptura i drugim otpadnim brončanim predmetima namijenjenima vjerojatno sisackim talionicama (Šarić 1986b: 69-89). Pouzdan dokaz prijevoza teških tereta, konkretno građevinskog materijala, uzvodno rijekom Savom, su rimske opeke sa siscijskim oznakama pronađene u Neviodunu (*Neviodunum*), današnjem Drnovu (Petru 1990: 90; Durman 1992: 127). O upotrebi manjih vodotokova za plovidbu u rimsko doba, uz primjer Ljubljanice, svjedoče arheološki nalazi iz rudarskog i metalurškog područja koje je u porječjima Sane i Japre u zapadnoj Bosni bilo aktivno u prapovijesti, u rimsko doba i u srednjem vijeku. Željezni su ingoti (poluproizvodni transportni oblik) i ruda spuštani Japrom i Sanom do Une,⁵ pa dalje njome i Savom do Siska. Iz Siska su uzvodno istim plovnim putem, uz ostale proizvode, prevožene i opeke sa sisackim pečatom, kakve su pronađene u dolini Japre.⁶

Savom i drugim rijekama uzvodno plovilo se u prapovijesno, antičko i srednjovjekovno doba vučenjem brodova ili splavi s obale pomoću teglećih životinja ili ljudske radne snage. Za vuču je u rimsko vrijeme uz rijeku izgrađen i poseban put, kakav je bio u upotrebi i u novom vijeku. Nizvodno je putovanje bilo nešto lakše, osim na opasnim brzacima kod Zidanog mosta i Radeča. Najbolje vrijeme za plovidbu Savom bili su proljeće i jesen kad je rijeka bogata vodom. Putovanje ljeti je bilo opasno zbog nedostatka vode, posebno na brzacima, koji su u to godišnje doba bili gotovo neprolazni. Na gotovo nepromijenjen način prometovalo se Savom sve do industrijske revolucije (Planinc 1911: 123-126; Šašel Kos 1994: 110-111). Posebno je značenje promet Savom dobio u 18. i 19. st., kad je porastao

⁵ Nizvodno od Dubice na Uni pronađeno je 97 željeznih ingota teških u prosjeku 4,4 kg. Njihov nalaz u prilog je rekonstrukciji rimskog plovnog puta (Durman 1992: 127; Durman 2002: 28-29).

⁶ Basler 1977: tab. XVII/3; Durman 1992: 127.

izvoz žita iz Ugarske i Slavonije. Žito se dopremalo uzvodno Savom i Kupom do Karlovca, gdje se pretovarivalo u kola te se novim cestama prevozilo u senjsku i riječku luku (Karaman 1989: 65-69). Drugi pravac je vodio od Siska uzvodno Savom do ljubljanskog područja (plovilo se i dalje uzvodno, čak do Kranja), pa dalje cestom do Trsta. Nizvodno se prevozila uglavnom uvozna roba, poput šećera i kave, ali i razni drugi manufakturni proizvodi (Planinc 1911: 123-126; Šašel Kos 1994: 110-111). Plovidba Savom prema Sloveniji ostala je važna sve do izgradnje željezničkih pruga u 19. st.⁷ Tada je oslabio riječni promet uzvodno od Siska, a u sisačkoj se luci roba pretovarivala na željeznicu (Karaman 1972: 47-48). Dva natpisa potvrđuju da su se u rimsko doba na položaju današnjeg Ščitarjeva štovala dva božanstva čije su nadležnosti bile u posebnom skladu s gospodarskim prilikama u Andautoniji i s rimskim načinom urbanog življenja.

U savskom rukavcu kod Ščitarjeva 1870. god. pronađen je kameni žrtvenik posvećen riječnom božanstvu Savu. Od 1880. god. čuva se u Narodnom muzeju, prethodniku Arheološkog muzeja u Zagrebu, gdje je i danas. Drugi je spomenik marmorna ploča upotrijebljena s obje strane, nađena u Petrovini Turopoljskoj kraj Velike Gorice u 18. st. I ona je krajem 19. st. dopremljena u Narodni muzej, a danas je u stalnome postavu Arheološkog muzeja u Zagrebu. S jedne je strane uklesan počasni natpis andautonijskom patronu Luciju Funisulanu Vetonijanu, a s druge reljefni prikaz Nemeze s posvetom božici po zavjetu.

Sl. 5. Žrtvenik riječnog boga Sava, 2.-3. st., slučajni nalaz u mrtvom savskom rukavcu Savišću II od Ščitarjeva 1870. god., AMZ (Rendić-Miočević 1994: 131-132)

Fig. 5 Altar of the river god Savus, 2nd-3rd century, accidentally discovered in the old river bed of Sava, Savišće, SE from Ščitarjevo 1870., AMZ (Rendić-Miočević 1994: 131-132)

1. Žrtvenik posvećen Savu (Sl. 5; *CIL* III, 4009; Hoffiler, Saria 1938: 213, br. 475; Degmedžić 1957: 103) razmjerno je malen, visok 56, širok 36 i debeo 21 cm. Pravokutnog je presjeka, s dva naznačena bočna akroterija. Natpisno polje je omeđeno s dvije horizontalne profilacije. Natpis ima pet redova. Slova se teže razabiru zbog dugog ležanja u vodi.

SAVO·AVG(*usto*)

SAC(*rum*)

⁷ Posebno je važna izgradnja pruge Zidani Most – Sisak 1862. g.

M(*arcus*) IVENTIVSPRIMIGENIV(*s*)5 E]T·SOCI V(*otum*)·S(*olverunt*) L(*ibentes*) M(*erito*)

“Posvećeno uzvišenom Savu. Zavjet su rado i po zasluži ispunili Marko Juencije Primigenij i sudruzi.”⁸

Na žrtveniku je ime riječnog božanstva Sava (*Savus*) muškoga roda, za razliku od današnjeg imena rijeke. I druge božanske personifikacije rijeka poput Danuvija i Drava (*Danuvius* i *Dravus*) su također bile muškoga roda. To je u skladu s rodnom temeljne opće imenice za rijeku u latinskom jeziku (*fluvius*, *-i*, *m* = rijeka).

Natpisi posvećeni Savu pronađeni su u užem porječju Save, na dijelu njezina toka od okolice Litije u Sloveniji nizvodno do Siska. Do danas je poznato osam natpisa s posvetom Savu (Šašel Kos 1994: 99-102). Pet ih je uz Sava posvećeno i Adsaluti (*Adsalluta*). Zajedno s četiri natpisa posvećena samo Adsaluti vjerojatno potječu s lokaliteta Škarje kod sela Podkraj na desnoj obali Save, nedaleko od Hrastnika (Šašel Kos 1994: 103-104). Među pojedinačne nalaze, uz andautonijski, ubrajaju se kameni natpis pronađen u koritu Save kod Verneka u blizini Litije i olovna pločica s tekstom kletve koja je pronađena kad se jaružalo korito Kupe u Sisku.

Prema Pliniju (*NH* III, 131) uz gornji tok rijeke Save obitavali su keltski Taurisci. Prema dosadašnjim spoznajama, krajem prapovijesti i početkom antike kontrolirali su značajan dio plovidbe i trgovine rijekom Savom (Šašel Kos 1994: 106). Ishodište plovidbe Savom je bilo u Vrhnci (*Nauportus*) gdje se na riječna plovila na maloju, ali plovnoj rijeci Ljubljanici tovarila roba pristigla s jadranske obale preko Postojnskih vrata. Plovilo se niz Ljubljanicu do ušća u Savu i dalje njom prema današnjoj Slavoniji i Srijemu sve do Dunava, koji je bio granica Carstva i plovni put koji je povezivao nekoliko rimskih provincija. Suprotnim je smjerom također tekao živ riječni promet, prevozeći raznu robu i proizvode panonskih i ostalih naroda vezanih na ovu riječnu mrežu, kao što su stoka, kože i krzna, što spominje i Strabon pišući o plovidbi ovim rijekama (*Strab.* IV, 6, 10 C 207). Ovaj je plovni put bio poznat još od prapovijesnih vremena, što pokazuje i jedna varijanta mita o Argonautima koji su se iz Crnog mora preko Dunava spustili Jadransko more da bi otplovili u Grčku (Šašel Kos 1994: 106).

Putovanje i prijevoz roba rijekama su svakako zbog opasnosti i teškoća tražili odgovarajuću potporu riječnih božanstava. Na Savi je zaštitnik bio Sav, što potvrđuju nalazi žrtvenika duž riječnog toka (Šašel Kos 1994: 100-102). Ograničenost Savova kulta na gornji dio toka rijeke Save do Siska se, prema nekim mišljenjima (Šašel Kos 1994: 106), povezuje s Tauriscima, koji su bili nositelji štovanja Savova kulta na tom prostoru. Sve upućuje na to da je Adsaluta isključivo lokalno božanstvo Tauriska (Šašel Kos 1994: 106), čije je štovanje bilo ograničeno na usko porječje Save između Podkraja,⁹ Zidanog Mosta i Radeča nizvodno, što je moguće povezano i s opasnim brzacima na tom potezu rijeke. Upravo su zbog takvih poteškoća na ovom odsječku prometnog riječnog puta, lađari i trgovci u prolazu¹⁰ posvećivali žrtvenike Savu i Adsaluti (ili samo njoj) dok je promet u rimskoj državi

⁸ Prijevod prof. dr. Bruna Kuntić-Makvić.

⁹ Kod sela Podkraj vjerojatno bilo i Adsalutino svetište (Šašel Kos 1994: 104-105).

¹⁰ Analiza onomastike, socijalnog statusa i etničkog porijekla dedikanata na oltarima Sava i Adsalute s lokaliteta u okolici Podkraja upućuje da su to putnici u prolazu, uglavnom trgovci i njihovi pomoćnici. Smatra se da su

bio posebno intenzivan (Fitz 1980: 164; Šašel Kos 1994: 113). Nizvodno od Siscije dosada nije pronađen niti jedan spomenik ili predmet vezan uz Savov kult. Tome može biti više razloga. Strabon spominje rijeku Noar koja teče uz Segestiku prema Dunavu (*Strab.* VII, 5, 2 C 313-314; VII, 5, 12 C 318). Noar je prema suvremenom tumačenju starije ime za Savu iz drugog jezika, možda i starije ime samo za donji tok rijeke (Šašel Kos 1992: 145-153). Ipak, možemo pretpostaviti da se kult riječnoga boga tijekom rimskoga razdoblja pod savskim imenom proširio duž cijeloga riječnog toka i nadati se da će se i uz nizinski tok Save pojaviti materijalne potvrde Savova kulta. Kako u donjem toku rijeke nema brzaca opasnih za plovidbu, možemo ih očekivati uz luke i prijelaze poput Servicija, Marsonije ili Sirmija, gdje su se zadržavali ljudi čiji su poslovi bili vezani uz cijelu rijeku. Kult riječnoga boga mogao se i u donjem toku Save vezati za mjesta opasne plovidbe, poput riječnih pličina i sprudova, posebice za niskog vodostaja.

Gentilicij dedikanta Marka Juencija Primigenija poznat je u istom obliku s drugog kamenog spomenika iz Solina (Brunšmid 1905: 315; Degmedžić 1957: 103). Porijeklom je vjerojatno bio iz sjeverne Italije, odakle se proširio iliričkim provincijama (Šašel Kos 1994: 102). Juencijevi sudruzi (*socii*) su ovdje najvjerojatnije poslovni partneri, ortaci u nekom poslovnom pothvatu ili članovi udruženja – *societas* (Manigk 1925: 772-773). Andautonijski žrtvenik datira se u 2.-3. st. p. Kr. (Rendić-Miočević 1994: 131-132). Starije istraživače je najviše zanimalo kojom su se djelatnošću bavili Primigenij i sudruzi. V. Hoffiler je smatrao da su žrtvenik iz Ščitarjeva postavili pripadnici ribarskog ceha (Hoffiler, Saria 1938: 213, br. 475). O. Hirschfeld je prepostavio da su ga postavili zakupnici carine. Izgledno je da oba mišljenja nisu točna. Ništa na žrtveniku ne upućuje na ribarenje, a Andautonija nije bila ni na kakvom graničnom području kad je spomenik postavljen (2.-3. st.).¹¹ I. Degmedžić pretpostavila je da se u Sisciji mogla nalaziti carinska postaja ili da bi se cesta Siscija – Petovij mogla shvatiti kao granica iz ranijeg vremena (Degmedžić 1957: 103). Čini se uputnijim povezivati Savov žrtvenik s plovidbom, prijevozom ili trgovinom po Savi, na što upućuju natpis iz Slovenije koji spominje kormilare riječnih lađa ili splavi (Hoffiler, Saria 1938: 14, br. 26; Šašel Kos 1994: 100-102) i mjesto gdje je spomenik nađen, mogući položaj andautonijske luke. Danas mrtvi rukavac Save, poznat pod lokalnim imenom Savišće, udaljen je od središta rimskog grada oko 800 m u pravcu jugoistoka. Ovim nekadašnjim meandrom rijeka se najviše približila gradu. Skrećući lijevo na ovom mjestu i produbljujući meandar s vanjske strane, gdje je matica toka, rijeka je stvorila povoljne uvjete za pristanište. Na površini terena uz Savišće nazirao se polovicom 20. st. mogući raster zgrada ili lučkih uređaja (*PUMN* 1984, 1. dio, grafički prikaz 4). Manja arheološka sondažna istraživanja na tom položaju zasada nisu dala očekivane rezultate.¹² Obuhvaćena površina je premala da bi se rezultat mogao smatrati konačnim. Stoga je važno na širem području Savišća pokrenuti daljnja terenska istraživanja koja će vjerojatno pronaći ostatke andautonijskog riječnog pristaništa.

U Andautoniju, značajno prometno raskršće i prijelomnu točku u riječnom prometu Savom, dolazili su i u njoj se zadržavali mnogi riječni lađari, cestovni prijevoznici, trgov-

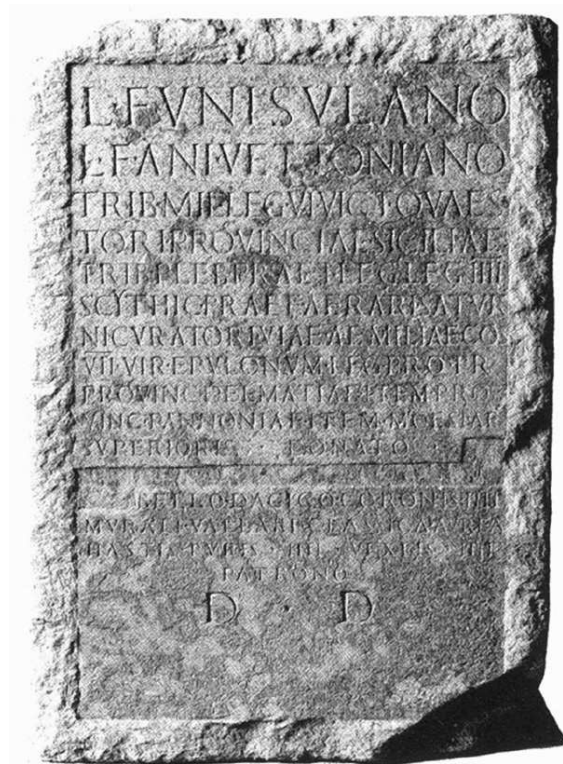
postavljali žrtvenike prolazeći kraj posvećenog područja, a želeći dobrohotnost regionalnih božanstava (Šašel Kos 1994: 113). Posebno je indikativan žrtvenik Adsaluti na kojem se spominju kormilari riječnih brodova (Hoffiler, Saria 1938: 14, br. 26).

¹¹ To je i samom O. Hirschfeldu predstavljalo problem pri tumačenju za koje se zalagao.

¹² Sondažna istraživanja na Savišću vodili su Branka Vikić-Belančić i Marcel Gorenc iz Arheološkog muzeja u Zagrebu 80-ih godina 20. st., neobjavljeno; Nemeth-Ehrlich, Vojvoda 1994: 41.

ci i putnici. Sigurnu plovidbu rijekom i prolazak opasnih mjesta omogućavala je naklonost Sava, kojega se štovalo i kojemu se zavjetovalo duž plovnoga puta. Vjerojatno zbog uspješnog putovanja ili poslovnog pothvata, trgovac, brodar ili prijevoznik Marko Juencije Primigenij je sa svojim poslovnim partnerima podigao ovaj žrtvenik u nekoć važnom i prometnom andautonijskom pristaništu. Moguće je da je Marko Juencije Primigenij bio žitelj Andautonije, no isto je tako mogao biti strani poslovni čovjek. Sigurno je da su se on i sudruzi najprije zavjetovali riječnome božanstvu (o čijoj je dobrohotnosti vjerojatno ovisio uspjeh njihova poslovnog pothvata), a da su zatim – uspjevši i smatrajući da su bili uslišani – ispunili zavjet.

2. Nemezin reljef s natpisom (*CIL* III, 4008; Hoffiler, Saria 1938: 212-213, br. 475) nalazi se na mramornoj ploči¹³ koja je upotrijebljena s obje strane (Sl. 6 i 7). Stariji je počasni natpis andautonijskom patronu Luciju Funisulanu Vetonijanu, uklesan krajem 1. st. p. Kr. u vrijeme cara Domicijana čije je ime otklesano, što je očit primjer zatiranja uspomena (*damnatio memoriae*; *CIL* III, 4013; Hoffiler, Saria 1938: 215, br. 479). Funisulanov natpis je zasada i najstariji spomenik gdje se Andautonija spominje kao municipij

Sl. 6. Ploča s počasnim natpisom andautonijskom patronu Luciju Funisulanu Vetonijanu – strana A, 86-96. g. p. Kr., pronađena 19.-20. st. u Petrovini kraj Velike Gorice, AMZ (Rendić-Miočević 1994: 117-118)

Fig. 6 Plate with the honorary inscription of Andautonia's patron Lucius Funisulanus Vetonianus – A side, 86-96. AD, found in 19-20th century in Petrovina, near Velika Gorica, AMZ (Rendić-Miočević 1994: 117-118)

Sl. 7. Reljefni prikaz i zavjetni natpis posvećen Nemezi – strana B, druga pol. 2. st. ili početak 3. st., pronađen 19.-20. st. u Petrovini kraj Velike Gorice, AMZ (Rendić-Miočević 1994: 117-118)

Fig. 7 Stone relief with votive inscription dedicated to Nemesis – B side, 2nd half of the 2nd century, or the beginning of 3rd century, found in 19-20th century in Petrovina, near Velika Gorica, AMZ (Rendić-Miočević 1994: 117-118)

¹³ Ploča je visoka 86, široka 63, a debela 13 cm.

(Degmedžić 1957: 101). U drugoj polovici 2. ili početkom 3. st. stražnja strana stele upotrijebljena je za Nemezin spomenik (Rendić-Miočević 1994: 117-119). Ovakav postupak nije u antici bio rijedak. Kad bi nedostajalo kamena ili je neki spomenik na kvalitetnom i eventualno uvoznom kamenu (obično mramoru) postao nepodoban ili zastario, uobičajalo se kamen upotrijebiti za novi spomenik. Moglo ga se reciklirati na dva načina: preklesati prvotni natpis ili likovni prikaz ili – kao u ovom slučaju – jednostavno upotrijebiti prvotnu stražnju stranu.

Spomenik s dva lica imao je u posljednja tri stoljeća zanimljivu povijest. Nađen je početkom 18. st. u crkvi Sv. Petra u Petrovini Turopoljskoj¹⁴ kod Velike Gorice (Sl. 1). Crkva Sv. Petra se spominje još u 13. st. kao najstarija kamena građevina u Turopolju (Barlè 1911: 330-331). Pri njoj je gradnji zasigurno korišten kamen iz andautonijskih ruševina. Tako je i naš spomenik vjerojatno dospio na mjesto gdje je zatečen. Petrovinska crkva je teško postradala tijekom turskih provala u 15. i 16. st., te je u 18. st. bila sasvim zapuštena (Barlè 1911: 331-334). Negdje polovicom 18. st. dvojni je spomenik premješten u župnu crkvu u Velikoj Gorici, gdje je uzidan u oltar kapelice (Katančić 1795: 142). Oko 1770. god. izbili su sporovi oko njega¹⁵ te ga je zbog uzburkane situacije gorički župnik Josip Pogledić dao izvaditi iz crkve i zakopati na tajno mjesto (Katančić 1795: 142). Pod zemljom je ostao sve do siječnja 1795. god. kada ga je pronašao zvonar velikogoričke crkve Ivan Besedić. Tadašnji župnik Marko Antun Hegedić ga je spremio u podrum crkve. Na zahtjev turopoljskih plemenitaša ubrzo je prenesen u Lukavec, tadašnje sjedište turopoljske Plemenite općine (Katančić 1795: 142; Laszowski 1910: 40). Spominju ga Krčelić, Blašković i Katančić¹⁶ koji piše da ga je krajem veljače 1795. god. vidio u Lukavcu kad je natpis ondje već prestajao oko mjesec dana. Plemenita općina turopoljska ga je 1886. god. poklonila tadašnjem Narodnom muzeju u Zagrebu, današnjem Arheološkom muzeju (Brunšmid 1905: 65-68).

Donji dio Nemezinog spomenika (otprilike ¼ visine) zaprema natpis uklesan u četiri reda:

[D(eae)] NEM(esi) REG(inae) AVG (ustae) SAC(rum)
 ...] IVL(ius) VICTORINVS VE(teranus?)
 [D(ecurio)] MVN(icipi) AND(autoniae) CVM SVIS
 V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

“Zavjet je rado i po zaslugi sa svojim ispunio veteran Julije Viktorin, [dekurion?] municipija Andautonije.”¹⁷

Veteran Julije Viktorin je postavio andautonijsku stelu kao dekurion ili kao obični građanin (*civis*, alternativno čitanje na početku 3. retka; Brunšmid 1905: 66-67). Posvojna zamjenica *suis* označava ljudstvo podređeno Juliju Viktorinu, za razliku od ravnopravnih sudrugova ili ortaka (*socii*). Točan identitet ove skupine teško je dokučiti. Mogli su biti robovi, sluge, šticićnici ili krvna obitelj, članovi Viktorinove rimske familije.

¹⁴ Oko 15 km JZ od Ščitarjeva.

¹⁵ Čini se da su pripadnici turopoljskog plemstva iz neznanja tumačili latinski tekst kao popis svojih pravica.

¹⁶ Krčelić 1770: 7; Blašković 1794: 136; Katančić 1795: 140-142

¹⁷ Prijevod prof. dr. Bruna Kuntić-Makvić.

Gornje tri četvrtine spomenika prekriva reljefni prikaz. Božica stoji u edikuli koju nadvođuje bačvasti svod oslonjen na stilizirane korintске kapitеле боčnih pilastara, koji s obje strane omeđuju prikaz. Desni je pilastar s kapitelom dobro sačuvan, dok je lijevi sasvim otučen tako da se razabiru samo tragovi kapitela. Nemeza je u kratkom hitonu bez rukava koji je potpasan pojasom svezanim u čvor i na ramenima prikopčan okruglim fibulama. Na nogama ima čizmice (Brunšmid 1905: 66). Prema nekim je mišljenjima upravo zbog načina potpasivanja hitona ovdje Nemeza poistovječena s Dijanom (Karanastassi, Rausa, de Bellefonds 1992: 766). Lik božice je nezgrapnih proporcija, zdepastog tijela i udova, s prevelikom glavom. Lice joj omeđuje gusta kosa začušljana prema natrag s izraženim uvojcima i razdjeljkom na sredini. Kosu dodatno ukrašava dijadem na vrhu frizure. U desnoj ruci božica drži bič i bodež (ili kratki mač) okrenute prema gore. Lijeva je ruka prekrivena izbočenim štitom pravokutnog oblika s istaknutim romboidnim umbom u sredini i rubnim pojačanjem. Iznad štita proviruju zapaljena baklja, palmina grana i trozub. Ispod štita, kraj lijeve noge, prikazan je uspravljen kotač sa šest žbica, a uz desnu nogu leži grifon uzdigavši glavu i okrenuvši je prema božici. U gornjem lijevom uglu isklesano je poprsje Sola, a u desnom Lune s polumjesecom oko glave (Brunšmid 1905: 66; Degmedžić 1957: 100-101; Rendić-Miočević 1994: 118).

Nemeza je klasična grčka božica pravedne odmazde koja je tijekom razvoja svoga kulta poprimila mnoga značenja i attribute. Kao osnova kulta ostale su osobine personifikacije Pravde i Sudbine – Dike i Tihe (Degmedžić 1957: 100-101). U Grčkoj je Nemeza kao božica agona bila vezana uz teatre i uz atletska natjecanja. Glavno mjesto njezina štovanja bio je Ramnunt u Atici, gdje su se u božičinu čast održavale dramske svečanosti i atletska natjecanja. Slične su joj se svečanosti organizirale i u Smirni (Hornum 1993: 44-46). U carskom je Rimu Nemezin kult bio ponajviše vezan uz amfiteatarske igre, amfiteatre te gladijatore i venatore (Hornum 1993: 43-44). S carevima se Nemeza povezivala kao zaštitnica i pomagačica vladara koja donosi mir i održava red u državi, te se često prikazivala na reversu novca kao *Pax Nemesis* (Hornum 1993: 15-17). Kao takvu su je štovali vojni zapovjednici, a bila je i zaštitnica vojnih vježbališta kao *Nemesis campestris*. Pojavljuje se i kao zaštitnica gradova, vjerojatno ponajviše zbog srodnosti i povezanosti s Tihe i Fortunom, te kao osvetnica nepravdi i nedjela počinjenih nad gradom i održavateljica poretka (Egger 1926: 127; Hornum 1993: 42).

Atributi na našem spomeniku upućuju da je božica prikazana kao zaštitnica sudionikâ gladijatorskih igara. Štit, bodež (ili kratki mač) i trozub su nesumnjiva obilježja gladijatora. Trozub je navalno oružje recijarija (*retiarius*), gladijatora koji se brani mrežom po kojoj je nazvan. Kratki mač i štit prikazanog tipa nosile su dvije vrste gladijatora, Tračanin i Samničanin (*Thraex i Samnes*, Sl. 8) Bič i baklja su karakteristični atributi venatora (*venatores*), lovaca i boraca sa životinjama u rimskim igrama. Baklja još simbolizira i moć kažnjavanja, dok palmina grana označava pobjedu (Hornum 1993: 67). Poistovjećivanje Nemeze s Dijanom, božicom lova, upravo ima smisla zbog venatorskih priredaba, tj. lova i kroćenja životinja. Kotač simbolizira promjenjivu sudbinu i sreću, te ga se smatra atributom Tihe i Fortune (Rossbach 1899-1902: 158). Grifon označava snagu i moć, Nemezin je pomagač u donošenju mira i održavanja reda u državi (Hornum 1993: 31-32).

Nemezu s gladijatorskim i venatorskim spektaklima spaja još jedna poveznica. Na mjestima održavanja igara kažnjavali su se zločinci, ratni zarobljenici i odbjegli robovi, tj. održavali su se i primjenjivali red i pravda u državi. Tu su se isprepletale Nemezine nadležnosti zaštitnice gladijatorskih i venatorskih igara (*munus* i *venatio*) te pravde i poretka.

Sl. 8. Rimski mozaik s prikazom borbe recijarija i Tračanina, 2. st., Nacionalni arheološki muzej Madrid (Wikipedia 2010)

Fig. 8 The Roman mosaic with the representation of the battle of a retiarius and a Thracian, 2nd century, Museo Arqueológico Nacional Madrid (Wikipedia 2010)

Grifon na prikazima služi upravo kao pojačani element ovih Nemezinih obilježja. Čini se da je upravo Nemezina vlast nad održavanjem reda i državnog poretka važan razlog što su se njezina svetišta uređivala u amfitearima i drugdje gdje su se organizirale gladijatorske igre. Božica je ondje djelovala kao saveznica države u pravednom kažnjavanju (Hornum 1993: 88-89).

Žrtvenici i drugi spomenici postavljeni su Nemezi širom Rimskog Carstva. Zbog vezanosti kulta uz amfiteatarske igre, Nemeza je najčešće štovana uz amfiteatre, hipodrome, stadione i teatre.¹⁸ Razlikuju se tri tipa kulturnih objekata uz te građevine. Prvi je omanji samostojeći hram, zabilježen isključivo u tri podunavske provincije, Panoniji, Noriku i Dakiji (*Flavia Solva, Aquincum, Carnuntum, Sarmizegetusa*). Drugi je zasebna prostorija, a treći posvećeni odjeljak (obično niša) izdvojen za kult u amfiteatru i drugim objektima gdje su se održavale gladijatorske i venatorske igre. Takva su svetišta potvrđena širom Carstva. Otkrivena su u amfiteatrima u Virunu (Gugl 2001), Savariji (Buócz 1994: 28-29), Skarbanciji

¹⁸ Izvorne priredbe na hipodromima, stadionima i u teatrima (utrke, atletska natjecanja, pjesnička i glazbena natjecanja) nisu se povezivale s Nemezom. Nemezin kult učestao je u ovim objektima u rimsko vrijeme jer su se ondje održavale i gladijatorske igre (Hornum 1993: 50-56).

(Póczy 1980: 259), Devi, Tarakonu i Velikoj Leptis. Mnogi su natpisi i spomenici posvećeni Nemezi pronađeni izvan okvira ovakvih struktura, često dislocirani ili sekundarno uporabljene (Hornum 1993: 56-62). Tragovi Nemezinog kulta u Hrvatskoj pronađeni su u amfiteatrima u Saloni (Ceci 1962: 12), Puli¹⁹ i možda u Ivoševcima – *Burnum* (Cambi 2006: 21-23) te u Daruvaru – *Aquae Balissae* (Hoffiler, Saria 1938: br. 585). U Puli i Saloni mjesto štovanja pripada drugom tipu, tj. nalazilo se u posebnim prostorijama unutar amfiteatra, dok su naša stela i žrtvenik iz Daruvara pronađeni izvan takvih specifičnih građevnih struktura.

Prikaz Nemeze s opisanim atributima nameće pitanje na kakva se on događanja u andautonijskom okružju nadovezivao i gdje je izvorno mogao biti postavljen, tj. otvara se mogućnost da se pretpostavi kako je grad raspolagao amfiteatrom ili sličnim objektom (teatar, hipodrom) gdje se mogle održavati amfiteatarske priredbe u samoj Andautoniji ili u gradskoj okolici. Iako je spomenik pronađen u Petrovini, s velikom sigurnošću možemo zaključiti da je onamo prenesen iz Andautonije i uzidan u srednjovjekovnu crkvu. Na to navodi važnost izvornog natpisa na spomeniku koji je krajem 1. st. p. Kr. andautonijski municipij postavio svojem patronu Luciju Funisulanu Vetonijanu. Ovakav važan natpis je zasigurno morao biti postavljen u samom središtu rimskog grada pa je vjerojatno da je i poslije antičke prenamjene stajao u Andautoniji.

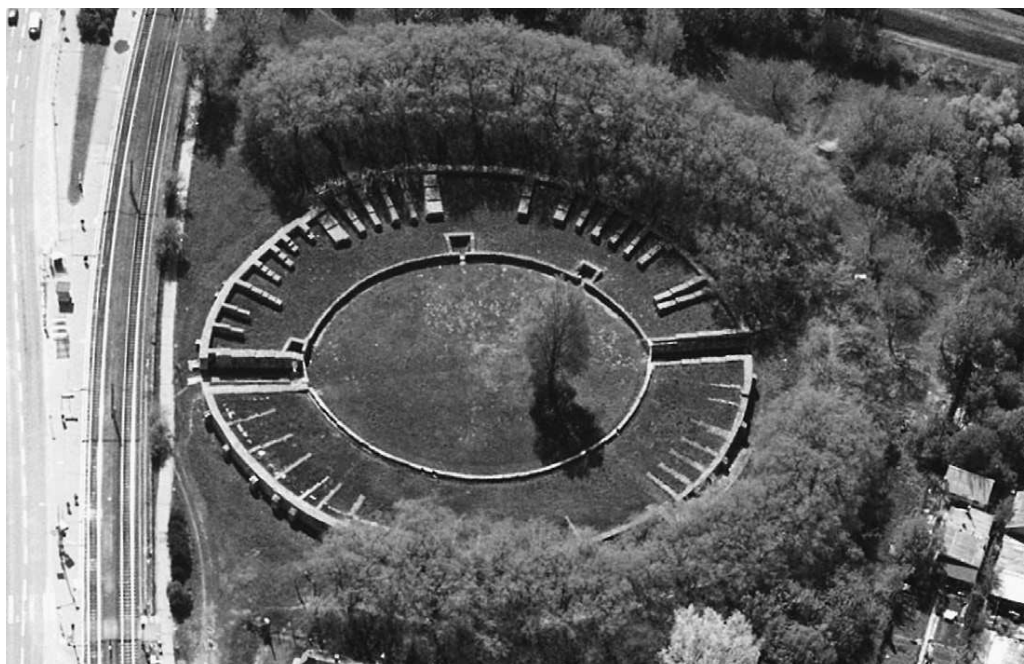
Zna se da su se igre amfiteatarskog karaktera mogle organizirati na raznim mjestima, primjerice na gradskim trgovima (Meier 1894: 1960, Schneider 1918: 779). Prve zabilježene gladijatorske borbe održane su u Rimu 264. g. pr. Kr. na Stočnom trgu (*Forum boarium*). Kao naslijeđe etruščanskih pogrebnih običaja, prvotno su borbe organizirali privatnici u počast preminulim precima, a čitava ceremonija se nazivala *munus* – dar, dužnost (Schneider 1918: 761-771; Hönle 1984: 13-15). Kako su tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. gladijatorske igre sve više organizirale javne vlasti, tako se razvilo i posebno mjesto za takve spektakle – amfiteatar. Na nekim su se mjestima koristili već postojeći objekti poput teatar, stadiona i hipodroma, posebno u sredinama sa starijim grčkim naslijeđem. Arheološkim je istraživanjima potvrđeno da je kod nekih grčkih teatar u rimsko vrijeme sagrađen zid između pozornice i gledališta kako bi se publika zaštitila od divljih životinja (Hornum 1993: 52-54). U zapadnom dijelu Carstva Nemezin kult je dosada utvrđen samo u amfiteatrima (Hornum 1993: 50). Teško je pretpostaviti da bi u Andautoniji Nemezin kult bio vezan uz teatar, stadion ili hipodrom. Preostaju mogućnosti da se štovala na gradskom forumu ili u amfiteatru. Kad je isklesan reljef s prikazom Nemeze (druga polovica 2. ili s početak 3. st.) Andautonija je bila na vrhuncu razvitka. Grad se širio u svim smjerovima, ponajviše prema jugu, zapremivši najveću površinu (1000 X 400 m). S južnom strane formirala se nova nekropola na Kutelu (Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 119-120).

Zbog veličine i važnosti grada sa znatnom dozom sigurnosti možemo pretpostaviti da je Andautonija imala zaseban objekt za gladijatorske igre. Nemezin se reljef uzima dokazom. Pretpostavlja se da je postojao drveni amfiteatar, jer od njega nije ostalo tragova (Degmeđić 1957: 101; Póczy 1980: 255). Rani amfiteatri u Italiji su bili sagrađeni od drveta (Meier 1894: 1960; Schneider 1918: 779). Praksa izgradnje drvenih amfiteatara zadržala se i kasnije u europskim provincijama bogatim drvetom. Prvi amfiteatar u vojnom logoru u Karnuntu je bio sagrađen od drveta u 2. polovici 1. st. p. Kr. Oko 150. g. sagrađen je na istom mjestu novi od kamena (Fitz 1980: 173; Hönle 1984: 157). Tragovi drvene gradnje u Andautoniji su vrlo slabo sačuvani zbog prirode materijala. Zbog malo arheoloških tragova iz najstarije, flavijevske faze grada može se pretpostaviti da je tadašnja arhitektura bila drvena (Nemeth-Ehrlich,

¹⁹ *CIL* V, 17; 8134; 8135.

Kušan-Špalj 2003: 123). Drvene elemente gradnje u Ščitarjevu možemo samo naslutiti prema ostacima paljevine koji su na više položaja otkriveni arheološkim istraživanjima (Vikić-Belančić 1981; Vikić-Belančić, Gorenc 1984).

U razdoblju iz kojega potječe naš spomenik (druga polovica 2. ili s početak 3. st.) svi su se objekti u Andautoniji gradili od tvrdog materijala, ponajviše od kamena i u manjoj mjeri od opeke. Amfiteatar koji bi Andautonjani tada podigli zasigurno bi bio sagrađen od kamena koji je bio relativno lako dostupan iz nekoliko kamenoloma na Medvednici (Vikić-Belančić

Sl. 9. Amfiteatar civilnog naselja u Akvinku, 2. st. (*Wikipedia 2010a*)

Fig. 9. Amphitheatre of the civil settlement in Aquincum, 2nd century (*Wikipedia 2010a*)

Sl. 10. Amfiteatar civilnog naselja u Karnuntu, polovica 2. st. (*UNIPG 2010*)

Fig. 10. Amphitheatre of the civil settlement in Carnuntum, 2nd century (*UNIPG 2010*)

Sl. 11. Amfiteatar u Saloni, početak 2. st. (Wikimedia 2010)

Fig. 11. Amphitheatre in Salona, the beginning of the 2nd century (Wikimedia 2010)

1981: 143; Gregl 1994: 36). Na daljnje promišljanje i istraživanje prostora navodi topografija drugih gradova u Rimskom Carstvu, posebno u istoj provinciji Panoniji i u susjednoj Dalmaciji, gdje se znatan broj amfiteatara nalazio izvan gradskih bedema. Karnunt (*Carnuntum*) i Akvink (*Aquincum*) su imali po dva amfiteatra (Sl. 9 i 10), jedan za vojni logor, a drugi za civilno naselje. U oba grada amfiteatri su bili izvan zidina.²⁰ Skarbancija (*Scarbantia*) i Gorsij (*Gorsium*) su također imali amfiteatre izvan gradskih bedema (Gömöri 2003: 85; Fitz 2004: 203). U većini ovih primjera amfiteatri su bili uz glavne prometnice koje vode iz grada. Kod nas je salonitanski amfiteatar (Sl. 11) također bio sagrađen izvan zidina pa je tek kasnije bio uključen u fortifikacijski sustav, dok je pulski bio potpuno izvan zidina (Suić 2003: 216, 225, 263-265). Iz literarnih izvora se zna da je 351. god. car Konstancije pobijedio uzurpatora Magnencija pod bedemima Murse, kod izvangradskog amfiteatra uz jugoistočni ugao bedema (*Zos.* 2,50, 2).

Analogno ovim primjerima možemo pretpostaviti da se i andautonijski amfiteatar nalazio izvan gradskih zidina, tj. izvan areala istraženih gradskih ostataka. Na mogući smještaj ovog objekta utjecalo je više prirodnih čimbenika. Andautonija se širila prateći prirodno uzvišenje zaštićeno od savskih poplava što je ograničilo prostiranje grada. Rijeka je tekla s njegove sjeverne i istočne strane, a znatno je mijenjala korito. Teren prema Savi je nizak i plavan te je malo vjerojatno da se amfiteatar nalazio ondje. Sa zapadne strane grada nekoć su tekli potoci, što je i ovdje ometalo gradnju. Južno od grada bila je najbolja lokacija za gradnju amfiteatra. Danas je ondje, također na povišenom i od poplava zaštićenom terenu zaselak Kutelo, koji od Ščitarjeva odvaja suho korito vodotoka. Arheološka istraživanja su u nekoliko navrata²¹ utvrdila da je na prostoru Kutela od 2. do 4. st. postojala antička paljevinska nekropola i otkrila su tragove rimske ceste.²² Nekropola se pružala duž glavne

²⁰ Szilágyi 1968: 127-128; Póczy 1980: 259; Kandler 2004: 15; Zsidi 2004: 217.

²¹ God. 1962. pod vodstvom Branke Vikić-Belančić (Arheološki muzeju u Zagrebu), 1982. i 1983. god. pod vodstvom Pave Vojvode (Muzej Turopolja)

²² Vikić-Belančić 1981: 132; Vojvoda 1997; Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003: 119.

ceste koja je vodila od Siscije preko Andautonije prema Petoviju. Dosadašnjim arheološkim istraživanjima koja su zahvaćala prilično malu površinu nisu otkriveni značajniji tragovi arhitekture. Temeljito i dugogodišnje raznošenje kamena kao građevinskog materijala za potrebe gradnji u samom selu i bližoj okolini, ali i u Velikoj Gorici i Zagrebu, izbrisalo je površinske tragove rimskog grada. Na prostoru današnjeg Kutela i južnije M. P. Katančić, koji je još krajem 18. st. mogao vidjeti ruševine Andautonije nad površinom tla, opisuje podgrađe rimskog grada (Katančić 1795: 134). Iako Katančić ne spominje ruševine amfiteatra,²³ opis podgrađa, tj. dijela naselja van užeg gradskog areala, može nas uputiti da gradski amfiteatar pokušamo locirati uz glavni prometni smjer prema jugu i Sisciji. Možda će buduća istraživanja dati preciznije odgovore na ova pitanja. Kao poseban poticaj može poslužiti relativno novo otkriće i istraživanje amfiteatra u Virunu gdje su 1999. god. u vrlo ruiniranim i skromnim ostacima amfiteatra pronađena dva reljefa s prikazima Nemeze (Jernej 2000; Gugl 2001).

Ako je amfiteatar doista postojao, onda je Nemezina stela zasigurno bila postavljena u njemu ili u posebnom svetištu u njegovoj neposrednoj blizini. Zbog svih obilježja kulta Nemezu su štovali sami sudionici borbi (gladijatori i venatori), ali i druge osobe, posebno vojnici i javni dužnosnici. Iako bi se očekivalo da se u većini posvetnih natpisa spominju stvarni sudionici amfiteatarskih igara, situacija je potpuno drukčija. Gotovo dvostruko više natpisa spominje vojnike, javne dužnosnike, obične građane ili čak čitave zajednice poput gradova (Hornum 1993: 70-74, 89). U ovu skupinu pripada i Julije Viktorin, veteran i mogući gradski vijećnik ili građanin Andautonije. Još je jedan dekurion, iz Sarmizegetuse u Dakiji, posvetio spomenik Nemezi (Hornum 1993: 73, 262-263). Viktorin je mogao imati u vidu božicu kao zaštitnicu amfiteatarskih igara i njihovih sudionika, što jasno sugerira reljefni prikaz, ali i kao zaštitnicu svojega municipija (Degmedžić 1957: 100-101). S posljednjim bi bilo u skladu Viktorinovo članstvo u vijeću dekuriona, najviša čast u municipiju koja daje pravo odlučivati i obavljati javne dužnosti u ime grada i čitave zajednice. Dokazi o štovanju Nemeze kao zaštitnice grada otkriveni su u Karnuntu i Efezu, gdje se vežu uz identifikaciju Nemeze s Tihe/Fortunom (Hornum 1993: 41-42). Ne treba zanemariti još jedan mogući aspekt našega spomenika. Ovako prikazana Nemeza s potpasanim hitonom povezuje se s Dijanom (Karanastassi, Rausa, de Bellefonds 1992: 766), što Julija Viktorina može povezati s lovom, a "njegove" prikazati kao lovačku ili specijaliziranu venatorsku družinu.

Dva materijalna dokaza antičkih kultova, jednog regionalnog, a drugog raširenog čitavom rimskom državom, prinose nove spoznaje antičkoj topografiji nalazišta, a govore i o pojedincima i društvenim skupinama koje ih štiju. Izlazeći iz striktno religijske sfere, spomenici, elementi kulta, postaju referentni dokazi o urbanom i gospodarskom razvitku, topografiji i ekohistoriji Andautonije.

Savov žrtvenik mjestom pronalaska nesumnjivo upućuje na položaj gradskog pristaništa na Savi. Nekadašnji meandar gdje je rijeka tekla najbliže gradu i gdje je zasigurno bila riječna luka, postao je mrtvi rukavac zbog čestih izmjena toka rijeke. Veliku važnost anda-

²³ Katančić je rijetko imenovao nekadašnju namjenu i funkciju ruševina. Identificirao je samo gradske bedeme i južna vrata (Katančić 1795: 133-134).

utonijskom pristaništu davao je prelazak ceste Siscija – Petovij preko Save, tj. ovdje je bilo križanje važnog vodenog i cestovnog pravca te se roba mogla pretovarivati u oba smjera. Nešto nizvodnije od Ščitarjeva Sava od tipično planinske rijeke s brzim tokom i velikim padom postaje ravničarska rijeka, što je vjerojatno nalagalo pretovar tereta s većih riječnih brodova na manje i obratno, ovisno o smjeru plovidbe. Putovanje Savom je bilo zahtjevan pothvat. Čini se da je Savov kult bio ograničen na tok rijeke Save do Siska, što se možda može povezati s teritorijem Tauriska, ali i s činjenicom da je taj dio rijeke najopasniji za plovidbu. Savova naklonost bila je nužna za siguran prolaz lađara, prijevoznika i trgovaca, stoga su oni vjerojatno bili njegovi glavni štovatelji (Šašel Kos 1994: 100-102). Andautonijska luka je bila prikladno mjesto da se ishodi Savova naklonost, stoga mu je i Marko Juencije Primigenij zajedno sa svojim poslovnim partnerima ovdje podigao žrtvenik.

Stela s reljefnim prikazom Nemeze i posvetnim natpisom upućuje da su se u Andautoniji održavale gladijatorske i venatorske borbe. Uspoređujući ovaj spomenik sa sličnima u Panoniji i čitavom Carstvu i analizirajući posebnosti Andautonije nameće se zaključak da je na gradskom području u vrijeme kad je isklesan spomenik mogao postojati amfiteatar ili sličan objekt namijenjen odražavanju gladijatorskih igara. Nemezin je kult bio proširen diljem Carstva te ponajviše vezan uz amfiteatarske igre koje su se organizirale u različitim ambijentima. U Panoniji je Nemezin kult bio u većini slučajeva povezan s amfiteatrima kao mjestima neposredne božičine prisutnosti. Ipak većina dedikanata nisu bili direktni sudionici igara, nego vojne osobe, gradski i državni dužnosnici te čitave zajednice građana. U andautonijskom primjeru posvetitelj je veteran, građanin ili čak dekurion municipija. Stoga se Nemezi mogao obratiti i kao gradskoj zaštitnici. Neke topografske i prostorne naznake upućuju na prostor pred južnim izlazom iz Andautonije, uz glavnu cestu prema Sisciji, kao potencijalnu lokaciju gradskog amfiteatra.

Spomenici govore i o ljudima koji ih postavljaju, vjerno ispunjavajući zavjete božanstvima. Marko Juencije Primigenij je vjerojatno bio jedan od mnogih čija je djelatnost bila vezana uz plovidbu Savom i poslovanje u andautonijskoj luci. Možda je čak bio stanovnik ovog grada, pa je baš tu, u svojoj luci, na početku i ishodištu svakog poslovnog puta podigao žrtvenik za sebe poslovno i životno važnom Savu. Nemezin kult i karakter prikaza na reljefu govore o prisutnosti gladijatora i igara, a samim tim i o uklopljenosti u rimski svijet. Dedikant spomenika je bio bivši vojnik koji se po završetku karijere naselio u Andautoniji, što nameće i neke pretpostavke o stanovništvu i naseljavanju grada. Možda je obnašao dekurionsku dužnost, što bi moglo uputiti da je Nemeza mogla biti i gradska zaštitnica.

U svakom slučaju, podaci o dedikantima oba spomenika, svakome na čelu drugačije skupine ljudi koja je u Andautoniji djelovala u drugoj polovini 2. i na početku 3. st., svjedoče da je antička andautonijska zajednica bila živa, razvijena i čvrsto usađena u *orbis Romanus* kada su spomenici naručeni i izrađeni.

Kratice

AMZ	Arheološki muzej Zagreb
CIL	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i> , ed. Th. Mommsen, Berolini: Academia scientiarum Borussica, 1863-
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja</i> , Sarajevo

HGD	Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb
IzdHAD	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva
LIMC	<i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> , Artemis & Winkler Verlag, Zürich, München, Düsseldorf, 1981-1999.
OA	<i>Opuscula archaeologica</i> , Zagreb
ObHAD	<i>Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva</i> , Zagreb
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , ur. A. Pauly, G. Wissowa, G. Kroll et al., Stuttgart: Metzler, Druckenmüller 1893-1980.
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
ZL	<i>Zagrebački leksikon</i>

Bibliografija

ARP 1980	<i>The Archaeology of Roman Pannonia</i> , ur. A. Lengyel i G. T. B. Radan, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
Barlè 1911	J. Barlè: "Povijest crkve u Turopolju", <i>Povijest Turopolja</i> 1911: 125-395
Basler 1977	Đ. Basler: "Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre", <i>GZM</i> , S. serija sv. XXX/XXI12 (1977): 1-216.
Blašković 1794	A. Blašković: <i>Andreae Blaskovich de Blaskovecz Presbyteri Historia Universalis Illyrici T. III, Ab ultima et gentis et nominis memoria, Dissertatio VIII: Vetustas, eminentia, discrimen et fines Pannoniae Saviae. Praesidium Pannoniae series</i> , Typis episcopalibus, Zagreb, 1794.
Brunšmid 1905	J. Brunšmid: "Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu: nastavak", <i>Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva</i> , n. s., sv. VIII (1905): 37-104.
Buócz 1994	T. Buócz: <i>Des Lapidarium des Savaria Museums</i> , Museen des Komitats Vas, Szombathely, 1994.
Cambi et al. 2006	N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić, J. Zaninović, S. Ferić, M. Cambi: <i>Amphitheatre at Burnum. Excavations: 2003-2005</i> , Nacionalni park Krka, Šibenik, 2006.
Ceci 1962	E. Ceci: <i>I monumenti pagani di Salona</i> , I., Edizioni Pleion, Milano, 1962.
Degmedžić 1957	I. Degmedžić: "Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici", <i>Iz starog i novog Zagreba</i> , Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1957: 91-117.
Durman 1992	A. Durman: "O geostrateškom položaju Siscije", <i>OA</i> 16 (1992): 117-131.
Durman 2002	A. Durman, "Iron resources and production for the Roman frontier in Pannonia", <i>Historical Metallurgy</i> 36/1 (2002): 24-32.
Egger 1926	R. Egger: "Das zweite Amphitheater", <i>Der römische Limes in Österreich</i> 16 (1926): 69-156.
Fitz 1980	J. Fitz: "The way of life" u: <i>ARP</i> (1980): 161-175.
Fitz 2004	J. Fitz: "Gorsium", <i>Noricum and Pannonia</i> II (2004): 197-207.
Giovannini 2002	A. Giovannini: "Le ambre di Aquileia: connotazioni generali e correlazioni culturali", <i>Roma sul Danubio</i> 2002: 158-164.
Gömöri 2003	J. Gömöri: "Scarbantia", <i>Noricum and Pannonia</i> I (2003): 81-92.
Gregl 1994	Z. Gregl: "Antičko (rimsko) razdoblje", <i>Zagreb prije Zagreba</i> 1994: 33-36.

- Gugl 2001 C. Gugl: "Nemesis in Virunum: Zwei neue Nemesis-Votivreliefs aus dem Amphitheater von Virunum", *Forum Archaeologiae* 18/III., <http://farch.net/> (25. 10. 2001)
- Hoffiler, Saria 1938 V. Hoffiler, B. Saria: *Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I Noricum und Pannonia superior*, Zagreb, 1938.
- Hönle 1984 A. Hönle: *Römische Amphitheater und Stadien: Gladiatorenkämpfe und Circusspiele Atlantis*, Luzern, 1984.
- Hornum 1993 M. B. Hornum: *Nemesis, the Roman state and the games*, Brill, Leiden – New York – Köln 1993.
- Ilić 1993 M. Ilić: "Riječna luka u Zagrebu", *Geografski glasnik HGD*, 55 (1993): 203-211.
- Jernej 2000 R. Jernej: "Ausgrabungen im Amphitheater von Virunum 1998. – 2000", *Forum Archaeologiae* 17/XII (2000), <http://farch.net/> (20. 6. 2000)
- Kandler 2004 M. Kandler: "Carnuntum", *Noricum and Pannonia* II (2004): 11-66.
- Karaman 1972 I. Karaman: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. st.*, Školska knjiga, Zagreb, 1972.
- Karaman 1989 I. Karaman: *Privredni život banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1989.
- Karanastassi, Rausa, de Bellefonds 1992 P. Karanastassi, F. Rausa, L. M. Adolphe Linant de Bellefonds, "Nemesis", *LIMC* VI/1 (1992): 733-782.
- Karlovačko područje 1986 *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*, ur. N. Majnarić-Pandžić, IzdHAD 10, Zagreb, 1986.
- Katančić 1795 M. P. Katančić: *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum in quo de origine lingua et literatura Croatorum, simul de Sisciae, Andautonii, Nevioduni, Poetovionis urbium in Pannonia olim celebrium et his intriectarum via militari mansionum situ disseritur auctore Math. Petro Katancsich in Archigymn. Zagreb. schol. human. professore p. o.*, Typis Episcopalis, Zagreb, 1795.
- Klemenc 1938 J. Klemenc: *Archaeologische Karte von Jugoslavien*, Pelikan, Beograd, 1938.
- Krčelić 1770 B. A. Krčelić: *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae Notitiae prae-liminales*, Typis demum Antonii Jandera, Zagrabiae, 1770.
- Kuzmová 2002 K. Kuzmová: *La Terra sigillata presso i Marcomanni e i Quadi e le relazioni tra l'area antistante il limes della Pannonia settentrionale e l'Italia, Roma sul Danubio* 2002: 153-158.
- Laszowski 1910 E. Laszowski: "Mjestopisne i povjesne crtice", *Povijest Turopolja* 1910: 279-407.
- Laszowski 1911 E. Laszowski: "Uredbe plem. općine Turopolja", *Povijest Turopolja* 1911: 1-124.
- Manigk 1925 A. Manigk, "Societas", *RE* V. (1925): 772-781.
- Meier 1894 P. J. Meier, "Amphitheatrum", *RE* I. (1894): 1959-1962.
- Nemeth-Ehrlich, Kušan-Špalj 2003 D. Nemeth-Ehrlich, D. Kušan-Špalj: "Municipium Andautonia", *Noricum and Pannonia* I 2003: 107-129.
- Nemeth-Ehrlich, Vojvoda 1994 D. Nemeth-Ehrlich, P. Vojvoda: "Andautonija – rimsko urbano središte", *Zagreb prije Zagreba* 1994: 39-45.
- Noricum and Pannonia* I 2003 *The autonomous towns of Noricum and Pannonia = Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, ur. Marjeta Šašel Kos, Peter Scherrer, Situla 41, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2003.

- Noricum and Pannonia* II 2004 *The autonomous towns of Noricum and Pannonia = Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, ur. Marjeta Šašel Kos, Peter Scherrer, Situla 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2004.
- Petru 1990 S. Petru, "Neviodunum – Drnovo", *Arheološka najdišča Dolenjske*, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 1990.
- Pintarić 1998 T. Pintarić: *Nekropole i groblja na području Ščitarjeva*, katalog izložbe, Muzej Turopolja, Velika Gorica, 2000.
- Pintarić 2000 T. Pintarić, "Arheološko i geofizikalno istraživanje u Ščitarjevu", *ObHAD* 32/3 (2000): 64-67.
- Pintarić 2003 T. Pintarić: "Arheološko istraživanje u Ščitarjevu: lokacija župna livada", *ObHAD* 35/1 (2003): 107-113.
- Pintarić, Knezović 2005 T. Pintarić, I. Knezović: *Arheologija, Katalog stalnog postava Muzej Turopolja*, Muzej Turopolja, Velika Gorica, 2005.
- Planinc 1911 A. Planinc: "Nekdanje brodarstvo po Savi", *Carniola* 5 (1911): 123-126.
- Póczy 1980 K. Póczy: "Pannonian cities", *ARP* 1980: 239-274.
- Povijest Turopolja* 1910 *Povijest plem. općine Turopolja nekoč Zagrebačko polje zvane*, sv. I, ur. E. Laszowski, Antun Scholz, Zagreb, 1910.
- Povijest Turopolja* 1911 *Povijest plem. općine Turopolja nekoč Zagrebačko polje zvane*, sv. II, ur. E. Laszowski, Antun Scholz, Zagreb, 1911.
- PUMN 1984 *Plan uređenja manjeg naselja – Ščitarjevo*, 1. i 2. dio (umnoženo kao rukopis), N. Benić-Hlebec i dr., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1984.
- Rendić-Miočević 1994 A. Rendić-Miočević: Katalog – Antičko (rimsko) i kasnoantičko razdoblje, *Zagreb prije Zagreba* 1994: 100-152.
- Ridanović 1993 J. Ridanović: *Hidrogeografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1993.
- Roma sul Danubio* 2002 *Roma Sul Danubio: Da Aquileia a Carnuntum Lungo La Via Dell'Ambr*a, ur. M. Buora, W. Jobst, Civici Musei di Udine, Udine, 2002.
- Roszbach 1899 – 1902 O. Roszbach: "Nemesis", *Roscher's Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* III. 1 (1899-1902): 143-166.
- Schneider 1918 K. Schneider: "Gladiatores", *RE* III. (1918): 760-784.
- Stiglitz 1970 H. Stiglitz: "Carnuntum", *RE Supplbd.* XII. (1970): 1575-1588.
- Suić 2003 M. Suić: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Szilágyi 1968 J. Szilágyi: "Aquincum", *RE Supplbd.* XI. (1968): 61-139.
- Szirmai 2005 K. Szirmai, "Fortuna-Nemesis statues in Aquincum", *Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005: 287-291.
- Šarić 1986a I. Šarić: "Zaštitno arheološko istraživanje lokaliteta 'Kovnica' u Sisku 1985. Godine", *ObHAD* 18/1 (1986a): 28-29.
- Šarić 1986b I. Šarić: "Rimski brončani materijal izvađen iz rijeke Kupe kod Karlovca", *Karlovačko područje* (1986): 69-89
- Šašel 1970 J. Šašel: "Andautonia", *RE Supplbd.* XII. (1970): 71-72.
- Šašel Kos 1994 M. Šašel Kos, "Savus i Adsalluta", *Arheološki vestnik* 45 (1994): 99-122.
- Šterc 1979 S. Šterc: "Osnovne fizičkogeografske karakteristike savskog porječja između Radeča i Siska", *RGO* 14 (1979): 47-59.
- UNIPG 2010 www.unipg.it/.../carnuntum/images/images/6.jpg, (25. 3. 2010)

- Vikić-Belančić 1981 B. Vikić-Belančić, “Etape urbanog razvitka Anadutonije i antičko nasljeđe Zagreba”, *Zagreb i njegova okolica* 1981: 129-154.
- Vikić-Belančić, Gorenc 1984 B. Vikić-Belančić, M. Gorenc: “Analiza i valorizacija prirodnog ambijenta naselja Andautonija – Ščitarjevo i prikaz kontinuiteta naseljenosti”, *PUMN* 2 1984: 7-17.
- Vojvoda 1997 P. Vojvoda: *Arheologija – rimsko doba, Katalog stalnog postava*, Muzej Turopolja, Velika Gorica, 1997.
- Wikimedia 2010 http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Salona_200807.jpg, 25. 3. 2010
- Wikipedia 2010 http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Astyanax_vs_Kalendio_mosaic.jpg, 25. 3. 2010
- Wikipedia 2010a <http://en.wikipedia.org/wiki/Aquincum>, 25. 3. 2010
- Zagreb i njegova okolica 1981 *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici*, ur. Ž. Rapanić, Izd. HAD 6, Zagreb, 1981.
- Zagreb prije Zagreba 1994 *Zagreb prije Zagreba: arheološka baština Zagreba od prapovijesti do osnutka biskupije 1094. g.*, katalog izložbe, ur. A. Rendić-Miočević, Arheološki muzej u Zagrebu i dr., Zagreb, 1994.
- ZL II 2006 *Zagrebački leksikon*, 2. sv. (M – Ž), ur. J. Bilić, H. Ivanković, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Masmedia, Zagreb, 2006.
- Zsidi 2004 P. Zsidi: “Aquincum”, *Noricum and Pannonia* II (2004): 209-230.

The Topography of the two Ancient Cults in Andautonia

Summary

The author discusses the possibility of acquiring new knowledge about the topography of Roman cities by using the evidence of documented ancient cults. The base of this theory are two cults documented on stone monuments from Andautonia, present-day Ščitarjevo near Zagreb. The first one is an altar dedicated to the river deity Savus and the other one is a stone relief of the goddess Nemesis. In both cases the monuments and the cults provide some new topographical facts about the Roman Andautonia. The altar of Savus was discovered in the old river bed of Sava, close to Ščitarjevo. It indicates the existence of a river port in that armband, in the south periphery of the city, in Roman times. The stone relief with the representation of the goddess Nemesis was found dislocated and inbuilt in a church in Petrovina (some 15 km from Ščitarjevo). The goddess is represented as the protector of gladiatorial combats. She holds many gladiatorial and venatorial attributes. This monument gives us evidence of possible gladiatorial combats and of the existence of an amphitheater in Andautonia. It also signals the greater meaning of the Nemesis cult. Both monuments also give some data about the persons and the social groups related to these cults.

SADRŽAJ

<i>Petar Selem</i> , Proslov	5
<i>Bruna Kuntić-Makvić</i> , Urednički predgovor	7
<i>Klara Buršić Matijašić</i> , Religija – religijski običaji u prapovijesti Istre . . .	11
<i>Jasmina Osterman</i> , Utjecaj pojave pisma na razvoj religijskih sustava ranih civilizacija	39
<i>Robert Matijašić</i> , Klasični kultovi, autohtona vjerovanja i romanizacija . .	61
<u>Ivan Knezović</u> , Topografija kultova u rimskome gradu – primjer Andautonije	71
<i>Inga Vilogorac Brčić</i> , Salonitanski sljedbenici Velike Majke	93
<i>Petar Selem</i> , Jupiter – Amon na sjevernom Jadranu	119
<i>Nenad Cambi</i> , Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici.	133
<i>Hrvoje Gračanin</i> , Crkveni ustroj u kasnoantičkoj Panoniji.	155
<i>Vesna Lalošević</i> , Progonitelji kršćana u predaji Salonitansko-splitske crkve	171

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Naklada
300 primjeraka